

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SÖZÜN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ ÜZƏRİNDƏ İŞ ŞAĞIRDLƏRİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA MÜHÜM VASİTƏ KİMİ (V-IX SİNİFLƏR ÜZRƏ)

İxtisas: 5801.01 – Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası
(Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası)

Elm sahəsi: Pedaqogika

İddiaçı: **Aynur Afət qızı Qafarlı**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Nadir Əziz oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər:

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Akif Kazım oğlu İmanlı

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Məhəmməd qızı Həsənova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Çimnaz Həsənalı qızı Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.15 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Cəfər Məmməd oğlu Cəfərov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mələk Əlislam qızı Zamanova

Elmi seminarın sədri:

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikasında təhsilə geniş və hərtərəfli dövlət dəstəyi onun maddi-texniki bazasının müasirləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və zənginləşdirilməsi ilə yanaşı, məzmun və struktur baxımdan yenilənməsinə, təlim prosesinin keyfiyyətə əsaslı şəkildə təkmilləşməsinə şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsi olaraq, ümumtəhsil məktəblərinin əksəriyyətində fəal, düşündürücü təlim mühitinin formalaşması gənc nəslin təhsilə artan marağını gücləndirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” bu sahədə görülmə işlərə yetərli səviyyədə təkan verməkdədir. Mütərəqqi ideyalara və qabaqcıl təcrübəyə istinadən hazırlanmış bu mühüm sənəddə təhsilimizin qarşısında qoyulan 5 prioritet istiqamət sırasında *“səriştəyə əsaslanan şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması”*¹ daha vacib bilinmiş və beləliklə, müasir mərhələdə şagirdlərin şəxsiyyət kimi yetişdirilməsinin nə dərəcədə önəmli olduğu diqqətə çatdırılmışdır.

2008/2009-cu dər ilindən ümumtəhsil məktəblərinin birinci sinfindən başlayaraq həyata keçirilən Kurikulum islahatı mahiyyətə həmin xəttin reallaşdırılmasına xidmət edir. Təhsilin məzmununun inkişafda olan cəmiyyətin tələblərinə uyğun yenilənməsində əsaslı rol oynayan bu proqram (kurikulum) yetişməkdə olan nəslin müstəqil həyata daha hazırlıqlı atılması üçün özündə ən zəruri nəticəyönlü bilik və bacarıqları əhatə edir.

Aydındır ki, sosial, kommunikativ, mədəni və digər kompetensiyalarla silahlanmış müasir yeniyetmənin həyatda özünü təsdiqi nisbətən asan baş verir və onun cəmiyyət üçün faydalılıq əmsali yüksək olur. Bu baxımdan əsas təlim fənlərindən biri olaraq Azərbaycan dili qarşısında duran vəzifələr geniş və çoxcəhətlidir. Doğrudur, fənnin başlıca məqsədi *“ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini tə-*

¹ Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // – Bakı: Azərbaycan məktəbi, – 2013. № 5, – s. 13.

min etməkdən ibarətdir”². Milli təfəkkürün ifadə forması kimi “*onun düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olması*”³ bu fənnin üzərinə düşən vəzifələri daha da genişləndirir. Hələ XXI əsrin başlanğıcında Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olaraq “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” verdiyi fərmanda “*orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq*” bu istiqamətdə aparılan işlərə, o cümlədən elmi-metodik araşdırmalara böyük təkan vermiş oldu⁴. Həmçinin Ulu Öndərin 2 yanvar 2003-cü il tarixində “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə verdiyi fərman⁵ bu sahədə son dövrlərdə aparılan bütün işlər üçün hüquqi zəmin yaratmış oldu. Ona görə də müstəqillik dövründə dilimizin potensial imkanlarından daha səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə ümumtəhsil məktəblərində onun tədrisi keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, təfəkkür nitq inkişafı ilə birgə formalaşır. Biri digərini tamamlayan bu qarşılıqlı əlaqə şagirdin çevik düşüncə və mədəni nitq vərdisləri qazanmasını təmin edir. Əgər çevik düşüncə həyatda və təlim prosesində qarşıya çıxan problemlərə cəld reaksiya vermək, onların aradan qaldırılması və ya həlli yollarını axtarmaqdırsa, mədəni nitq lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə seçilən və dil normalarına (fonetik, leksik və qrammatik) cavab verən nitq hesab olunur. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginliyi sözə, onun mənə çalarlarına hansı səviyyədə bələd olmalarından asılıdır. Əhatə olunduğu mühitin, ailənin, fənn müəllimlərinin, oxuduğu bədii ədəbiyyatın, dərslikdəki mətnlərin, çalışmaların, eləcə də informasiya-kommunikasiya vasitələrinin təsiri ilə lüğət ehtiyatı sinifdən-sinfə

² Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün fənn kurikulumları (I-IV siniflər) / – Bakı: Mütərcim, – 2008. – s. 13.

³ Yenə orada, – s.13.

⁴ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı // – Bakı: Azərbaycan müəllimi, 1-7 iyul 2001.

⁵ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 3 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı // – Bakı: Azərbaycan müəllimi, 9-16 yanvar 2003.

zənginləşən şagirdin şifahi və yazılı nitqində bəzən onlardan istifadə zamanı müəyyən problemlər üzə çıxır. Linqvistik və metodik mahiyyət daşıyan həmin problemlərin aradan qaldırılması Azərbaycan dili təlimi metodikası elminin maraq dairəsində duran məsələlərdəndir ki, daim yeni baxış, yeni yanaşma tələb edir.

Dilin əsas vahidi sözdür. Məhz sözlər fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Bizi əhatə edən varlığı, onun qanunlarını, anlayışları, prosesləri anlamaq üçün şagird onları adlandıran sözləri mənimsəməlidir ki, fikir və düşüncələrini başqalarına çatdıra, gəldiyi mülahizələri bölüşə bilsin. Sözlər isə mənşəyinə, işləkliyinə və semantikasına görə bir-birindən fərqlənir. Bu xüsusiyyətləri başa düşmək üçün şagirdlərdə dil duyumu formalaşdırılmalıdır. Dil duyumunun formalaşması və inkişafı leksika ilə bağlı müəyyən biliklərin, məlumatların verilməsini zəruriləşdirir. Şagirdlərin mədəni nitq vərdişlərinin formalaşmasında mühüm yer tutan bu proses hər bir sözə, onun semantikasına şüurlu yanaşma ilə müşahidə olunur. Tanış olmadığı sözləri leksik-semantik cəhətdən dərk edən şagird onu öz aktiv leksikonuna daxil etməklə müxtəlif nitq situasiyalarında ondan istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmiş olur.

Dilçiliyə dair tədqiqatlarda dilimizin leksik qatı hərtərəfli araşdırılmışdır. Belə ki, sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri S.Cəfərov⁶, A.Qurbanov⁷, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov⁸, T.Əfəndiyeva⁹, H.Həsənov¹⁰, B.Xəlilov¹¹, Q.Cəfərov¹², N.Məmmədov¹³ və digər

⁶ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika II hissə. Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərslik/ S.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1982. – 215 s.

⁷ Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili/ A.M. Qurbanov. – Bakı: Maarif, – 1985

⁸ Verdiyeva, Z. Azərbaycan dilinin semasiologiyası: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. – Bakı: Maarif, – 1979. – 328 s.

⁹ Əfəndiyeva, T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı (Bədii üslub) / T.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1980. – 249 s.

¹⁰ Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəb üçün dərs vəsaiti / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1987. – 308 s.

¹¹ Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Ə.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 442 s.

¹² Cəfərov, Q.H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi / Q.H.Cəfərov – Bakı: Elm, – 1984. – 124 s.

¹³ Məmmədov, N.B. Müasir Azərbaycan dilində feillərin leksik sinonimliyi / N.B.Məmmədov. – Bakı: Maarif, – 1991. – 112 s.

dəyərli alimlərimiz tərəfindən əhatəli öyrənilmişdir. Lakin məktəb dərslərlərində bu nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən məlumatlardan hansı həcmdə, hansı formada, hansı siniflərdə necə istifadə edilmə məsələsi Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmini düşündürən problemlərdən biri olmuş və hazırda da gündəmdə duran məsələlərdəndir.

Tədqiqat göstərir ki, metodist alimlərimizdən Ə.Əfəndizadə¹⁴, B.Əhmədov¹⁵, Y.Kərimov¹⁶, H.Balıyev¹⁷, K.Mikayılov¹⁸, N.Abdullayev¹⁹, S.Vəliyev²⁰ və başqaları ümumtəhsil məktəblərinin müxtəlif səviyyələrində dilimizin leksikasının tədrisi, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və ümumilikdə, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması məsələləri ilə bağlı geniş aspektli araşdırmalar aparmışlar. Lakin ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili təliminin yeni məzmununda işlənilməsi və müasir dərslər modelinin əsaslı şəkildə yenidən qurulması problemə fərqli baxış, fərqli yanaşma tələb edir.

Azərbaycan dilinə aid yeni dərslərlərdə qarşıya çıxan ən vacib problem şagirdlərin aktiv lüğət ehtiyatına daxil olması şübhə doğuran onlarla sözün verilməsidir. Tarixi inkişaf prosesində çoxmənalılıq və işləklilik qazanaraq dilimizin aktiv lüğət fondunu formalaşdıran sözlərlə cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı dilə sürətlə daxil olan sözlər arasında nisbət, tarazlığın gözlənilməməsi, təbii

¹⁴ Əfəndizadə, Ə. Azərbaycan dili təliminin metodik prinsipləri haqqında // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 1986. № 1, - s.3-12.

¹⁵ Əhmədov, B. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları (V-VIII siniflər) / B.Əhmədov. – Bakı: Maarif, – 1967. – 110 s.

¹⁶ Kərimov, Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları / Y.Ş.Kərimov. – Bakı: Maarif, – 1978. – 217 s.

¹⁷ Balıyev, H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / H.B.Balıyev, A.H.Balıyev. – Bakı: Qismət, – 2014. – 384 s.

¹⁸ Mikayılov, K.X. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi / K.X.Mikayılov. – Bakı: Maarif, – 1968. – 128 s.

¹⁹ Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları / N.Ə.Abdullayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 288 s.

²⁰ Велиев, С.И. Система работы по синонимике в преподавание Азербайджанского языка (4-8 классы): / автореферат диссертации кандидата педагогических наук. / – Баку, 1985, – 24 с.

ki, təlim zamanı ziddiyyətli məqamlar ortaya qoyur. Seçim qarşısında qalan şagird nitqində sözdən, onun məna çalarlarından məqsədyönlü istifadə etməkdə müəyyən çətinliklə üzləşir.

Əgər ibtidai siniflərdə şagirdin diqqəti daha çox sözlərin orfoqrafiya qaydalarına uyğun düzgün yazılışına və lüğət üzrə işlər vasitəsilə məna açımına yönəldilirsə, yuxarı siniflərdə, xüsusən ümumi orta təhsil səviyyəsində, yəni V-IX siniflərdə sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə mənimsədilməsi önə çəkilir.

Fikrimizcə, şagirdlərin hərtərəfli nitq vərdislərinin formalaşmasında xüsusi yer tutan bu işin müasir pedaqoji, metodik düşüncə əsasında tədqiq edilməsi mövcud ziddiyyətlərin, çətinliklərin aradan qaldırılması ilə nəticələnərdi ki, bu da dissertasiya mövzusunun aktual bir problemə həsr edildiyinin mühüm göstəricisidir.

Tədqiqatın obyektı V-IX siniflərdə Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşması prosesidir.

Tədqiqatın predmetini V-IX siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi V-IX siniflərdə Azərbaycan dili təlimində sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində sistemli iş aparmaqla şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin imkan və yollarını müəyyənləşdirmək və bununla nitq mədəniyyətinin formalaşmasını təmin etməkdir.

Müəyyənləşdirilmiş məqsədi həyata keçirmək üçün tədqiqat qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

1) problemin linqvistik əsaslarını nəzəri baxımdan dəqiq müəyyənləşdirmək üçün Azərbaycan dilçiliyində sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş elmi əsərləri təhlilə cəlb etmək;

2) problemin pedaqoji-psixoloji əsaslarını araşdırmaq və Azərbaycan dili təlimində işlənilmə səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

3) problemin hazırkı “Azərbaycan dili” fənn proqramı (kurikulu-mu) və bu əsasda tərtib olunmuş dərsliklərdə qoyuluşu və reallaşdırılma imkanlarını araşdırmaq, müsbət və çatışmayan cəhətlərini üzə çıxarmaq;

4) mövcud məktəb təcrübəsində qarşıya çıxan çətinlikləri, ziddiyyətli məqamları dəqiqləşdirmək;

5) sözün məna xüsusiyyətlərini daha dərinədən mənimsətməyin ən səmərəli yollarını irəli sürüb pedaqoji eksperiment vasitəsilə əsaslandırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatda aşağıdakı metodlardan istifadə olunmuşdur:

1. Nəzəri təhlil. Bu metod vasitəsilə linqvistik, pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyat təhlilə cəlb edilmiş, araşdırılan problem üçün faydalı bilinən fikir və mülahizələr əsas olaraq götürülmüş, proqram, dərsliklərdə qoyuluşu və işlənilmə səviyyəsi müəyyənəldirilmiş, ümumiləşmiş nəticələrə gəlinmişdir.

2. Müşahidə. V-IX siniflərdə Azərbaycan dili təlimində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində aparılan işlərin vəziyyəti ilə bağlı bir çox məktəblərdə (məsələn: Bakı şəhərinin 8, 36, 38, 42, 58, 95, 138, 247, Abşeron rayonu Xırdalan şəhəri 1, 2 və 9 nömrəli məktəblərində) dil dərsləri dinlənilmiş, konkret nəticələr çıxarılmışdır.

3. Müsahibə. Qabaqcıl iş təcrübəsini, müəllimlərin problemə yanaşma tərzini və dərsliklərdə qoyuluşuna münasibətini öyrənmək məqsədilə şifahi və yazılı sorğular aparılmışdır.

4. Pedaqoji eksperiment. Azərbaycan dili təlimində problemin real vəziyyəti haqqında aydın təsəvvür əldə etmək məqsədilə 2014/2015-ci dərs ilində Bakı şəhərinin 8, 36, 38, 42, 58, 95, 138, 247, Abşeron rayonu Xırdalan şəhərinin 1, 2 və 9 nömrəli məktəblərində 592 nəfər şagirdin iştirak etdiyi müəyyənəddici eksperiment qoyulmuş, müasir pedaqoji və metodik ideyalara əsaslanaraq hazırlanmış iş metodikasına əsasən 2015-2018-ci illər arasında V-IX sinifləri əhatə edən müxtəlif dərslər təşkil olunmuş və bununla öyrəddici eksperiment materialları təcrübədə tətbiq edilmiş, 2018/2019-cu dərs ilində isə 722 şagirdi əhatə edən 26 sinifdə test və mətn nümunələri üzərində işlər vasitəsilə yoxlayıcı eksperiment keçirilmiş və irəli sürülmüş metodikanın səmərəliliyi üzə çıxarılmışdır.

5. Riyazi və statistik metodlar. Sorğu və pedaqoji eksperiment zamanı əldə edilən nəticələrin rəqəm və faiz göstəriciləri tutuşdurulmuş, nisbət göstəriciləri müqayisə edilmiş və beləliklə, irəli sürülmüş

ideya və mülahizələrin səmərəlilik səviyyəsini şərh etməyə əsas yaradılmışdır.

Tədqiqat işi 4 mərhələdə həyata keçirilmişdir:

Birinci mərhələdə problemin metodik ədəbiyyatda qoyuluşu və tədqiqi vəziyyəti öyrənilmiş, linqvodidaktik əsaslarına həsr olunmuş ədəbiyyat təhlilə cəlb olunmuş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir.

İkinci mərhələdə fənn proqram və dərslikləri təhlil olunmuş, problemin məktəb təcrübəsində reallaşdırılma vəziyyətini öyrənmək məqsədilə müşahidələr aparılmış, müəllim və şagirdlərlə sorğu keçirilmişdir.

Üçüncü mərhələdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi ilə bağlı işin metodikası işlənilmişdir.

Dördüncü mərhələdə isə pedaqoji eksperimentdən keçirilməklə tətbiq olunan işin səmərəliliyi yoxlanılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Söz əsas dil vahididir. Şagirdlərdə sözlə işləmək bacarıqlarının formalaşdırılması onların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində və beləliklə, mədəni nitq qabiliyyətlərinin inkişafında başlıca rol oynayır. Lakin şagird hər hansı bir sözü leksikonuna o zaman daxil edir ki, leksik-semantik baxımdan mənimsəyir.

2. Azərbaycan dili təlimində sözün leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi xüsusi yer tutur. Sözü leksik-semantik baxımdan dərinləndirərək etmədən qrammatik baxımdan anlamaq təlimdə çətinlik yaradan məqamlardandır. Ona görə də orta təhsil səviyyəsinin bütün siniflərində sözün semantikasi ilə bağlı sistemli, ardıcıl və davamlı işlər aparılmalıdır.

3. Dərslərdə lüğətlərdən istifadə yolu ilə sözün mənaça açıqlanması üzərində aparılan işlərlə müqayisədə, onun kontekstə uyğun mənalandırılması, məcazi mənasının, sinonim və antonim qarşılıqlığının müəyyənləşdirilməsi üzrə işlərə daha çox yer verilməlidir. Bu, şagirdlərin həm dil duyumunu, həm sözə həssas yanaşma bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır, həm də əsas nitq vahidi olan mətn üzərində işləmək, tədqiqat aparmaq bacarıqlarını formalaşdırmağa təkan verir.

4. Təlim zamanı leksik-semantik işlər termin səciyyəsi daşıyan alınma sözlər üzərində deyil, ümumişlək xarakterli, dildə çoxmənalılıq qazanmış, söz yaradıcılığında məhsuldar olan sözlər üzərində aparılmalıdır. Yalnız bu halda şagirdlərin gözlənilən təlim nəticələrinə uyğun şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin formalaşmasına nail olmaq mümkündür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dili təlimində V-IX siniflərdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi üzrə aparılan işlərə sistemli yanaşmağın vacibliyi əsaslandırılmış, şagirdlərə aşılana müvafiq bilik və bacarıqların mətn və ya cümlə üzərində iş prosesində formalaşdırılması irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti:

- mədəni nitq vərdişlərinin formalaşmasının başlıca şərti kimi, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə xidmət edən tapşırıqlar didaktik baxımdan qruplaşdırılmış və izah olunmuşdur;

- şagirdlərin sözlə işləmək bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayan təlim üsulları müəyyənləşdirilmişdir;

- sözün kontekstə uyğun mənalandırılması ilə bağlı tətbiq edilən işin metodikası şərh olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan dili fənn proqramında (kurikulumunda) oxu və dil qaydalarının məzmun xətlərinə aid bəzi alt standartların daha dolğun ifadə olunması ilə bağlı konkret təkliflər verilmiş, V-IX sinif dərsliklərinin təkmilləşdirilmə imkanları göstərilmişdir. Təlim prosesinin daha maraqlı və fəal təşkili məqsədilə fənn müəllimlərinə müvafiq tövsiyələr və məsləhətlər verilmiş, şagirdlərin mədəni nitq bacarıqlarının formalaşdırılması ilə əlaqədar aparılan leksik-semantik işlərin məzmunu aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəticələrindən orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində, proqram və dərsliklərin təkmilləşdirilməsində, ali məktəblərdə nitq inkişafı üzrə məşğələlərin aparılmasında, müəllimlərin ixtisasartırma kurslarında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın ümumi nəticələri və əsas müddəaları X Uluslararası Böyük Türk Dili Kurultayında (Sarayevo, 28 oktyabr - 1 noyabr 2015), Uluslararası Eğitimdə İyi Uygulamalar ve Yenilikler konfransında (İzmir, 26-28 oktyabr 2015-ci il),

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinin keçirdiyi Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika elmi konfransında (BDU, 24-25 oktyabr 2017-ci il), Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransında (Qafqaz Universiteti, 17-18 aprel 2015-ci il), 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransında (Bakı Mühəndislik Universiteti, 05-06 may 2017-ci il), 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Təhsildə tarixilik və müasirlik” mövzusunda X Ümumrespublika elmi-praktik konfransında (BDU, 8 may 2018-ci il) edilən məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, araşdırılan problemin mahiyyəti, təklif olunan iş metodikası respublika və respublikadan kənarda nəşr edilən elmi-metodik jurnallarda dərc edilməklə, 15 məqalə vasitəsilə sahə mütəxəssislərinə və fənn müəllimlərinin nəzərinə çatdırılmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi texnologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. “Giriş” – 15360 işarə və 8 səhifə, “Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının linqvodidaktik əsasları” adlı I fəsil – 91692 işarə və 54 səhifə (1.1.“Azərbaycan dili təlimində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin linqvistik əsasları” – 19151 işarə və 10 səhifə; 1.2.“Problemin pedaqoji, psixoloji və metodik baxımdan əsaslandırılması” – 33587 işarə və 18 səhifə; 1.3.“Azərbaycan dili proqram və dərsləklərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı işlərin məzmunca qoyuluşu” – 21542 işarə və 17 səhifə; 1.4.“Problem baxımından məktəb təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi”–17412 işarə və 11 səhifə), “Şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin təşkilinin imkan və yolları” adlı II fəsil – 119164 işarə və 72 səhifə (2.1.Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi nitq mədəniyyətinin mühüm şərti kimi” – 20687 işarə və 11 səhifə; 2.2.“Sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin təşkilinin imkan və yolları” – 83126 işarə və 49 səhifə,

2.3. “Eksperimentin qoyuluşu, aparılması və ümumiləşdirilməsi” – 15351 işarə və 13 səhifə), “Nəticə” – 8161 işarə və 4 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı isə 11 səhifədən ibarətdən ibarətdir.

Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 234377, ümumi həcmi isə 151 səhifədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işlənmə dərəcəsi müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları sadalanır, tədqiqatın elmi yeniliyindən, nəzəri və praktiki əhəmiyyətindən bəhs edilir, işin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiya işinin struktur və bölmələrinin ayrılıqda həcmi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasının linqvodidaktik əsasları**” adlanır və fəsil 4 paraqrafdan ibarətdir. Bu fəslin “**Azərbaycan dili təlimində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin linqvistik əsasları**” adlanan 1.1 paraqrafında qeyd edilir ki, ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin nitq mədəniyyətinin formalaşması dilimizin əsas lüğət fondunu təşkil edən sözlərin səs və hərflər tərkibi (başqa sözlə, deyilişi və yazılışı), leksik və qrammatik mənalarının şüurlu mənimsədilməsi ilə bağlı sistemli şəkildə aparılan işlərdən asılıdır. “Nitq mədəniyyəti” anlayışı isə olduqca geniş bir sahəni əhatə edir. Professor N.Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, bura “*mədəni nitqi şərtləndirən əsas amillər, nitq mədəniyyəti və ədəbi dil normaları, nitq mədəniyyəti və danışiq etikası, mədəni nitqin ictimai və sosial-iqtisadi inkişafdakı rolu, nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin yolları, üsulları və digər məsələlər daxildir*”.²¹ Lakin nitq mədəniyyətinin mühüm tədqiqat obyektlərindən biri əsas dil vahidi olan sözlə işləmək bacarığının formalaşdırılması problemidir. Aydın məsələdir ki, sözün mənə xüsusiyyətlərinə bələd olan şagirdin lüğət ehtiyatı

²¹ Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları / N.Ə.Abdullayev. – Bakı, Elm və təhsil, – 2013, – s. 8.

zənginləşir, müxtəlif nitq situasiyalarında başqaları ilə polemikaya girmək, düşüncələrini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığı yaranır və bu qabiliyyət təlim prosesinin düzgün təşkili ilə daim inkişaf etdirilir. Odur ki, sözün mahiyyətini, onun leksik-semantik xüsusiyyətlərini dəqiq anlamadan bu prosesi elmi-metodik əsasda qurmaq mümkün deyil.

Söz dilçiliyin leksikologiya bölməsinin tədqiqat obyektı olsa da, morfologiya və söz yaradıcılığı bölmələrində də öyrənilir. Əgər həmin bölmələr sözü dilin qrammatik düzümünün və sözyaradıcılığı qaydalarının başlıca vasitəsi kimi öyrənilsə, leksikologiya lüğət tərkibində daşdığı mənanın mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədilə öyrənilir. Tədqiqatda A.Qurbanov, A.Axundov, Q.Kazımov, Z.Verdiyeva, Y.Seyidov, H.Həsənov, T.Əfəndiyeva, B.Xəlilov və başqa tanınmış dilçilərin fikir və mülahizələrinə istinad edilməklə belə bir nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan dilçiliyində sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin açıqlanması ilə bağlı araşdırmalar iki istiqamətdə aparılmışdır. Birinci istiqamətdə aparılan tədqiqatlar leksikologiya və onun bir bölməsi olan semasiologiyanın tərkibində həyata keçirilməklə sözün dilin lüğət tərkibində yeri, işləndiyi kontekst daxilində kəsb etdiyi məna çarları, omonimliyi, sinonim və antonim kimi işlənmə məqamları araşdırılmışdır. İkinci istiqamət isə ayrı-ayrı nitq hissələrini əhatə edən söz qrupları ilə əlaqədardır. Mövcud araşdırmalar əhatəli şəkildə təhlilə cəlb edilərək belə bir nəticəyə gəlinir ki, sözün semantik xüsusiyyətləri həm leksikologiyanın (semasiologiyanın), həm də morfologiyanın tədqiqat obyektı kimi götürülə bilər. Ona görə də ümumtəhsil məktəblərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində aparılan metodik işin təşkilində bu hər iki istiqamət nəzərə alınmalıdır.²²

“Problemin pedaqoji, psixoloji və metodik baxımdan əsaslandırılması” adlanan 1.2 paragrafında qeyd edilir ki, müasir mərhələdə təlimin inkişafetdiricilik xüsusiyyəti təhsilalanın hərtərəfli formalaşmasına yönəlmişdir. Odur ki, təlim prosesi elə məzmununda işlənilməli, elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdin əqli, fiziki və psixi cəhətdən daimi inkişafına yardım etsin. İnkişafetdirici təlimlə bağlı

²² Qafarlı, A.A. Azərbaycan dili təlimində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin linqvistik əsasları // – Bakı: Qızlar Universiteti, Elmi əsərləri, – 2016, № 3, – s. 22-23.

tanınmış pedaqoqlardan L.V.Zankov, N.A.Mençinskaya, D.B.Elkonin, M.A.Danilov, M.N.Skatkin və başqalarının tədqiqatları göstərir ki, bu anlayış altında yalnız şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı deyil, ümumən, hərtərəfli inkişafı nəzərdə tutulur. Hazırda didaktikanın başlıca problemi təlim prosesində şagirdlərin idraki fəallığının təmin edilməsidir. Buna görə də təlimdə bilikləri hazır şəkildə deyil, kəşf yolu ilə mənimsətmək lazımdır. Şagirdin fəaliyyət sahəsi təlim prosesi, öyrənmə prosesidir. Onun təlim prosesində fəallığı qoyulan problemin həllinə idraki baxımdan qoşulması ilə bağlıdır. Odur ki, təlim prosesi birtərəfli qurulmamalıdır, yəni təlimdə öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdiricilik funksiyaları bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə yerinə yetirilməlidir. L.S.Viqotski, V.V.Davıdov, N.İ.Jinkin, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə kimi psixoloq alimlərin baxışlarından çıxış edilərək belə bir fikrə gəlinir ki, nitqin düzgün, dəqiq ifadə olunmasında söz seçiminin, onun məna çalarlarından səmərəli istifadənin rolu danılmazdır və bu, şagirdin ümumi inkişafına, xüsusilə təfəkkürünün formalaşmasına güclü təsir göstərən amillərdəndir.

Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin formalaşmasında sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzrə aparılan işlər, təbii ki, Azərbaycan dili təlimi metodikası elminin maraq dairəsində duran problemlərdəndir. B.Çobanzadə, A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, H.Balıyev, Ə.Əhmədovun, eləcə də rus metodistlərinin (K.D.Uşinski, M.T.Baranov və b.) tədqiqatları göstərir ki, dil təlimində sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi lüğət üzrə aparılan iş prosesi, leksika və morfologiya bəhslərinin tədrisi ilə əlaqələndirilməlidir. Bu işin səmərəli təşkili isə mətn üzərində müşahidə, leksik və etimoloji təhlil metodlarının tətbiqindən asılıdır.

“Azərbaycan dili proqram və dərsliklərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı işlərin məzmunca qoyuluşu” adlanan 1.3 paragrafında fənyönümlü ənənəvi proqram və dərsliklərlə şəxsiyyətyönümlü müasir proqram və dərsliklər təhlilə cəlb edilmiş və problemin hansı məzmununda işlənilmə səviyyəsi müqayisə olunmaqla müəyyənləşdirilmişdir. Əgər ənənəvi Azərbaycan dili proqram və dərsliklərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri, bir qayda olaraq, “Leksika” bəhsi çərçivəsində nəzərdə tutularaq, şagird-

lərin linqvistik biliklərinin formalaşmasına yönəldilirdisə, yeni fənn proqramında (kurikulumunda) və bu əsasda hazırlanan dərsliklərdə şagirdlərin şifahi və yazılı nitq vərdişlərinin inkişafına yönəldilmişdir. Belə ki, müvafiq məzmun xətlərinə aid alt standartlarda şagirdin sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinə bələd olması, sözlə işləmək və istənilən fikri düzgün və əhatəli etmək bacarıqlarının formalaşması bir fəaliyyət kimi önə çəkilir. Sadəcədən mürəkkəbə doğru prinsipinə əsasən bu fəaliyyətlər siniflər üzrə təkmilləşdirilməklə inkişafda götürülür. Eyni zamanda bildirilir ki, yeni fənn proqramında (kurikulumunda) diqqəti cəkmək məqamlardan biri V sinifdə “Dil qaydaları” məzmun xəttinin 4.1.2 alt standartında şagirdə sözün səs tərkibi, yaranma üsulları və qrammatik mənası ilə yanaşı, semantik xüsusiyyətlərini izah edə bilmə bacarığının yaradılmasıdır. Lakin sözün semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı “Dil qaydaları” məzmun xəttində getmiş bu fəaliyyət növü yuxarı siniflərdə artıq tələb olunmur ki, bu da təlimin məzmununa mənfi təsir göstərən fakt kimi qeyd edilir. Bununla yanaşı, yeni nəsil dərsliklərin ənənəvi dərsliklərdən daha maraqlı, daha praktik olduğu qənaətinə gəlinisə də, aşağıdakı qüsurlu cəhətlər də nəzərə çarpdırılır:

1. Dərslikdəki mətnlər nisbətən irihəcmli və bu da dərs zamanı onlar üzərində qoyulmuş tapşırıqlara uyğun iş aparılmasına imkan yaratmır. Səhifə yarım, bəzən 2-3 səhifə həcmindəki bu mətnlərdəki tanış olmayan sözlərin izahı, leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi şagirdlər üçün müəyyən çətinliklər yaradır.

2. Nəzərə çarpdırılan, mənası açıqlanan sözlərin şagirdlərin lüğətində, nitqində möhkəmləndirilməsi, təkrarlanması və dərinləşdirilməsinə az diqqət yetirilir. Belə ki, dərslikdə bir mətnə verilmiş yeni sözlərin digər bölmələrə aid mətnlərdə digər mənə xüsusiyyətlərinin açıqlanmasına nadir hallarda müraciət olunur.²³

“Problem baxımından məktəb təcrübəsinin öyrənilib ümumiləşdirilməsi” adlanan 1.4 praqrafında isə təlim prosesi ilə

²³ Qafarlı, A.A. “Yeni nəsil Azərbaycan dili” proqram və dərsliklərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı işlərin məzmunca qoyuluşu // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2016. № 4, s. 21-22.

bağlı müşahidələrə, müəllimlərlə sorğuya və şagirdlərlə aparılan yazılı işlərə istinadən belə bir qənaətə gəlinir ki:

- Azərbaycan dili dərslərində lüğət üzrə aparılan işlər, əsasən, dərslərdəki tapşırıqları əhatə edir. Nadir hallarda əlavə didaktik materiallardan istifadə olunur.

- Müəllimlər mətnin məzmununun qavranılması üzərində işlərə daha çox yer ayırır və bunu yeni təlim strategiyası ilə əlaqələndirirlər. Mətnin məzmunca dolğun ifadəsində istifadə olunan açar sözlərin, epitet, metafora və təşbəhlərin dərinlən mənimsədilməsi üzərində işlərə az yer verilir.

- Lüğət işləri, bir qayda olaraq, alınma sözlər, işləklidən düşmüş köhnəmiş sözlər və ya dilimizə son dövrlərdə daxil olan yeni sözlər, terminlər üzərində aparılır. Çoxmənalı sözlər, omonimlər üzərində işlərə təsadüfi hallarda, xüsusən də test həllində müraciət olunur.

- Dərslərdə sözün düzgün yazılışı (orfoqrafiyası) və deyilişi (orfoepiyası) üzərində aparılan işlərlə müqayisədə sözün mənası üzərində aparılan işlər təsadüfi xarakter daşıyıb sistemli və ardıcıl həyata keçirilmir. Sözün mənacə izahı üzərində dayanılan məqamlarda isə bütün sinfin iştirakı təmin olunmur, çünki, əsasən, fəal şagirdlərin fikir və mülahizələri dinlənilir, zəif və orta səviyyədə oxuyan şagirdlərin öz fikirlərini ifadə etməsinə imkan yaradılmır. Elə buna görə də şagirdlərin bir çoxunun lüğət ehtiyatı kasad olur və onlar mənasını dərinlən bilmədikləri sözləri işlətməkdən çəkindiklərindən istər şifahi, istərsə də yazılı nitq baxımından zəif təsir bağışlayır.

Dissertasiyanın II fəslə **“Şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin təşkilinin imkan və yolları”** adlanır və 3 paragrafdan ibarətdir. **“Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi nitq mədəniyyətinin mühüm şərti kimi”** 2.1 paragrafında problemə daha konkret yanaşılaraq qeyd edilir ki, şagirdlərdə sözə yaranan həssas münasibət ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan müxtəlif fənlər vasitəsilə dərinləşdirilir. Lakin dil dərslərində bu iş bir sistem kimi həyata keçirilməklə xüsusi proses halını almış olur. Şagirdin fikir və düşüncələrini aydın, anlaşılıqlı və dolğun məzmununda ifadə etməsi lüğət ehtiyatından və dil qay-

dalarını hansı səviyyədə mənimsəməsindən çox asılıdır ki, Azərbaycan dili təlimi məhz bu vəzifələri yerinə yetirməyə xidmət edir.

Sözün şagirdin işlək leksikonuna daxil olması, ilk növbədə, onunla tanışlıqdan, mənasını dərk etmək istəyindən başlanır. Sözünü anlayan, daşdığı ilkin və törəmə mənanı fərqləndirməyi bacaran şagird onu şifahi və yazılı nitqində düzgün, yerli-yerində işlətməyə alışır. Bu isə orfoqrafik, orfoepik və üslubi bacarıqların inkişafını sürətləndirir. Sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərini öyrənmədən bu bacarıqlara yiyələnmək olduqca çətinidir. Son dövrün metodik araşdırmalarına əsaslanaraq, şagirdlərin lüğət ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşməsini, fəal lüğət fondunun genişlənməsini, yaradıcı nitq prosesində söz seçiminin təkmilləşməsini təmin edən leksik-semantik işlərdən bəhs olunaraq, dil təlimində aşağıdakı tələblərə əməl olunması məqsədəuyğun hesab edilir:

Birincisi, sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzrə əlaqədar linqvistik və nitq inkişafı istiqamətində aparılan işlər qarşılıqlı əlaqədə yerinə yetirilməlidir. Söz haqqında nəzəri məlumatlar, sadəcə, bilik xatirinə deyil, onun şüurlu dərki yolu ilə lüğət ehtiyatının zənginləşməsi və mədəni nitq vərdişlərinin yüksələn xətt ilə inkişafı istiqamətində verilməlidir.

İkincisi, hər bir sinif üçün şagirdin söz ehtiyatını zənginləşdirməyə yönəlmiş müvafiq həcmdə lüğətçə yaradılmalıdır. Həmin lüğətçəyə daxil olan sözlər dərslərdə verilmiş mətn nümunələrinin, tapşırıqların tərkibində bir neçə dəfə mütəmadi şəkildə işlədilməli və onlardan nitq prosesində istifadə olunması tələb edilməlidir. Mətn daxilində fərqləndirilməklə təqdim edilən belə sözlər çox zaman açar söz rolunu oynamalı, lüğət üzrə aparılan işlərdə önə çəkilməlidir. Şagirdlərə tapşırılan yazı nümunələrində məhz həmin sözlərdən istifadə edilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Eyni zamanda, dil qaydalarının şərhində fakt kimi bu tipli sözlərə geniş yer verilməlidir. Aydındır ki, yeni sözlər üzərində sistemli şəkildə təşkil edilmiş bu cür iş üsulu onların şagird nitqində fəallıq qazanmasını təmin edə bilər.

Üçüncüsü, şagirdlərdə sözlə işləmək bacarığı formalaşdırılmalıdır. Əgər ilk iki tələb daha çox dərslərlərin hazırlanması ilə bağlı idisə, bu tələb təlim prosesinin səmərəli təşkilinə əsaslanır. Müasir

dərs müəllimin istiqamətverici rəhbərliyi altında şagirdlərin birgə əməkdaşlığı üzərində qurulmuş fəaliyyətdir. Bu proses şagirdi qoyulmuş problemin həlli yollarının axtarışı ilə əlaqədar müstəqil düşünməyə, mülahizələrini bütün sinif və ya kiçik qrup üzvləri ilə birgə müzakirə etməyə cəlb edir. Fikri fəallıq nitq qabiliyyətləri ilə üzə çıxır ki, bu zaman söz ehtiyatının zənginliyi mühüm faktor rolunu oynayır. Müəllim fikrin düzgün, dəqiq ifadəsində seçilmiş sözlərin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini anlatmaq üçün əksər dərslərdə qiymətləndirmə meyarı kimi məhz nitq qabiliyyətlərini təqdim edir.

“Sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin təşkili-nin imkan və yolları” adlanan 2.2 paragrafı problemin qarşısında qayulan başlıca vəzifəyə həsr olunmuşdur. Burada konkret siniflər üzrə Azərbaycan dili dərslərində nəzəri və praktik səciyyəli işlərin aparılma metodikası şərh olunmuşdur. Burada əvvəlcə V sinifdə, sonra VI-VII siniflərdə, daha sonra isə VIII-IX siniflərdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi üzrə aparılan işlər üzərində dayanılır. V sinifdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi ilə bağlı aparılan işlər 2 qrupa bölünür:

1. Mətn nümunələri üzərində aparılan işlər.

Bu işlərin özü də iki hissəyə bölünür: a) keçilən mövzu mətnlərinin lüğət tərkibi üzərində yerinə yetirilən tapşırıqlar; b) seçmə mətn nümunələrinin lüğət tərkibi üzərində yerinə yetirilən tapşırıqlar.

2. Dil qaydaları ilə bağlı çalışmalar üzərində aparılan işlər.

Dilimizin leksikası ilə bağlı ən zəruri məlumatların müəyyən sistem daxilində mənimsədilməsi orta təhsil pilləsinin V sinfində nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə unutmmaq olmaz ki, leksikaya dair bəzi sadə bilik və bacarıqların şagirdlərə aşılınması ibtidai təhsil səviyyəsində yerinə yetirilir. Şagirdlər leksik mənaya malik sözləri leksik mənası olmayan sözlərdən fərqləndirə bilmək, yaxınmənalı, əksmənalı sözləri müəyyənləşdirmək bacarıqlarına məhz aşağı siniflərdən başlayaraq yiyələnirlər. Lakin bu biliklərin sistemli verilməsi məhz orta təhsil səviyyəsində həyata keçirilir. Belə ki, şagird məhz V sinifdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərini anlamağa xidmət edən linqvistik anlayışları, omonim, sinonim, antonim sözlər, arxaik və yeni sözlər, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, həqiqi və məcazi mənalı

sözlərlə bağlı nəzəri məlumatları daha dərinədən mənimsəməklə nitq praktikasında şüurlu tətbiq etmək vərdişlərinə yiyələnir.

VI-VII siniflərdə nitq hissələrinin, VIII-IX siniflərdə isə söz birləşmələri, cümlə üzvləri, sadə və mürəkkəb cümlələrinin mənimsədilməsi və nitq prosesində tətbiqi imkanları ilə bağlı aparılan işlər dərs nümunələri vasitəsi ilə ətraflı şərh olunmuş və metodik baxımdan əsaslandırılmışdır.

“Eksperimentin qoyuluşu, aparılması və ümumiləşdirilməsi” adlanan 2.3 paragrafında təklif olunan metodik yanaşmanın səmərəliliyi yoxlanılmış və sübuta yetirilmişdir. İşçi fərziyyəsi bu şəkildə qoyulmuşdur: Əgər ümumtəhsil məktəblərinin V-IX siniflərində:

- sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində iş sistemli, ardıcıl, şüurlu və məqsədyönlü şəkildə aparılırsa;
- tanış olmayan yeni sözlərin ifadə etdiyi həqiqi məna və sonradan qazandığı məcazi məna çalarları idraki fəaliyyət üzərində qurularsa, onların omonimliyi, sinonim və antonim qarşılığı yaradıcı təlim prosesində müəyyənləşdirilsə;
- çətinlik və işləklik səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir sözün məna açımı ilə bağlı mətn üzərində iş lüğət və tətbiqi çalışmaları üzərində işlərlə sıx əlaqələndirilsə;
- nitqin fəaliyyət növləri (dinləyib-anlama, danışma, oxu, yazı) üzrə işlər dil qaydaları ilə əsaslandırılırsa, şagirdlərdə sözə həssas münasibət yaranar, sinifdən-sinfə adlıqca lüğət ehtiyatı zənginləşər, beləliklə, şifahi və yazılı nitq bacarıqları daha da inkişaf edər.

Bunun üçün fənn müəllimlərinin rəyi və bizə ayrılmış zaman müddəti nəzərə alınmaqla, eksperiment V-VII və VIII-IX sinifləri əhatə etməklə iki mərhələdə paralel aparılmışdır. V sinifdə yoxlama eksperiment şagirdə tanış olmayan mətn üzərində qurulmuşdur. Verilən cavablar göstərir ki, yoxlama (kontrol) və sınaq (eksperimental) siniflər arasında, ciddi şəkildə olmasa da, müəyyən fərqlər mövcuddur (bax: Cədvəl 1)

Cədvəl 1

V siniflərdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı aparılan yoxlayıcı eksperimentin nəticələri

№	Tapşırıqların şərti	Tapşırıqların yerinə yetirilmə səviyyəsi			
		yoxlama (kontrol) siniflər (131 nəfər)		sınaq (eksperimental) siniflər (134 nəfər)	
		Düzgün cavablar	Yanlış cavablar	Düzgün cavablar	Yanlış cavablar
1	Uyğun sözün seçilməsi və əsaslandırılması	76 n. 58 %	55 n. 42 %	106 n. 79 %	28 n. 21 %
2	Kontekstə uyğun gələn sinonim sözlərdən birinin seçilməsi	87 n. 66 %	44 n. 34 %	110 n. 82 %	24 n. 18 %
3	Məcəzi mənalı sözün müəyyənləşdirilməsi	83 n. 63 %	48 n. 37 %	113 n. 84 %	21 n. 16 %
4	Omonim və çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsi	81 n. 62 %	50 n. 38 %	109 n. 81 %	25 n. 19 %
5	Antonim sözlərin müəyyənləşdirilməsi	112 n. 85 %	19 n. 15 %	119 n. 89 %	15 n. 11 %

Belə ki, yoxlama sinif şagirdlərinin 131-dən 76-sı bütün tapşırıqları düzgün yerinə yetirildiyi halda, sınaq sinif şagirdlərindən 134-dən 106-sı düzgün yerinə yetirmişdir. Belə bir eksperiment növbəti siniflərdə də konkret mətn nümunələri vasitəsilə aparılmışdı. IX sinifdə isə yoxlayıcı eksperiment konkret mətn nümunəsi üzərində 10 tapşırıq əsasında aparıldı.

Bu tapşırıqların ilk 5-i sözlərin kontekstə uyğun leksik-semantik izahına, qalanları isə leksikaya dair qazanılmış bilik və bacarıqların səviyyəsini yoxlamağa xidmət edir. Təhlil göstərir ki, sınaq siniflərin nəticələri bu mərhələdə də yoxlama siniflərlə müqayisədə daha yüksəkdir (bax: Cədvəl 2)

**IX siniflərdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı
aparılan yoxlayıcı eksperimentin nəticələri**

№	Tapşırıqların şərti	Tapşırıqların yerinə yetirilmə səviyyəsi			
		yoxlama (kontrol) siniflər (55 nəfər)		sınaq(eksperimental) siniflər (53 nəfər)	
		Düzgün cavablar	Yanlış cavablar	Düzgün cavablar	Yanlış cavablar
1	Həqiqi mənalı sözlərin məcazi mənalı sözlərdən fərqləndirilməsi	43 n. 78 %	12 n. 22 %	46 n. 87 %	7 n. 13 %
2	Mətni redaktə edib, mənacə uyğun gəlməyən sözün əvəz edilməsi	43 n. 78 %	12 n. 22 %	48 n. 87 %	5 n. 13 %
3	Sinonim cütlük kimi işlənən sözlərin tanınması	42 n. 76 %	13 n. 24 %	47 n. 89 %	6 n. 11 %
4	Verilmiş sözün leksik mənasının izah edilməsi	40 n. 72 %	15 n. 28 %	45 n. 85 %	8 n. 15 %
5	Omonim və çoxmənalı sözün seçilməsi	46 n. 84 %	9 n. 16 %	46 n. 87 %	7 n. 13 %
6	Sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı bilik və bacarıqlar	42 n. 76 %	13 n. 24 %	46 n. 87 %	7 n. 13 %

Öncə belə bir faktı nəzərə çatdırmaq istərdik ki, yoxlayıcı eksperimentə cəlb edilən IX sinif şagirdləri bir il öncə eksperimentdə iştirak edən VIII sinif şagirdləridir. Odur ki, həmin siniflərin təlim nəticələri arasında elə bir ciddi fərq özünü göstərmir.

Belə ki, yoxlama siniflərdə bütün tapşırıqları yerinə yetirən şagirdlərin göstəricisi VIII sinif üzrə 65, IX sinif üzrə 72 faizdirsə, sınaq siniflərdə müvafiq qaydada 87 və 85 faizdir.

Göründüyü kimi, sınaq siniflərində sistemli, ardıcıl və məqsəd-yönlü şəkildə aparılan təlim prosesinin nəticəsidir ki, şagirdlərin sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı bilik və bacarıqları artan xətt üzrə inkişafdadır. Doğrudur, bu göstərici yoxlama (kontrol) siniflərdə də özünü göstərir, lakin sınaq siniflərində onun daha yüksək olduğu müşahidə olunur. Aparılan eksperiment materialları bir daha göstərdi ki, şagirdlərin sözün məna çalarlarına bələdlik

səviyyəsinin yüksəlməsi onlardan tələb olunan aşağıdakı bacarıqların formalaşmasında başlıca rol oynayır:

1. Məndəki əsas ideyanın müəyyənləşdirilməsi;
2. Mətnin müvafiq sözlər hesabına təkmilləşdirilməsi;
3. Verilmiş mətnin leksik-semantik normalara uyğun redaktə edilməsi;
4. Fikrin dəqiq ifadəsində sözün məna çalarlarından düzgün istifadə olunması;
5. Təklif olunan mövzu ilə bağlı müstəqil fikir yürüdülməsi, çıxış edilməsi və təqdimat hazırlanması.

Ən əsası budur ki, sözə hərtərəfli yiyələnən şagirdlərin lüğət ehtiyatı zəngin olur. Bu isə mədəni nitq qabiliyyətlərinin formalaşmasına təsir göstərən ilkin amildir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat işindən əldə olunan aşağıdakı nəticə və qənaətlər öz əksini tapmışdır:

1. Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin başlıca məqsədi şagirdlərin mədəni nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır. Mədəni nitq isə, ilk növbədə, zəngin söz ehtiyatı əsasında inkişaf edir. Şagirddə sözü duymaq, onun ifadə etdiyi mənaya bələd olmaq həvəsi yaratmadan lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə nail olmaq mümkün deyil. Ona görə də sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi ilə bağlı məsələlər dil təliminin vacib problemlərindən biri olmuş və bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

2. Təlim prosesinin şagirdlərin idraki fəallığı üzərində qurulması onun inkişafetdirici mahiyyətini təmin edən mühüm şərtlərdəndir. Şagirdi düşünməyə, fakt və hadisələrə müstəqil yanaşmağa, onlar arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyənləşdirməyə, axtarıcılığa yönələn təlim inkişafetdiricidir və bu prosesdə nitqin təfəkkürlə birgə inkişafı təmin olunur. Söz isə dil və nitqin başlıca vahidlərindəndir. Şagird söz vasitəsi ilə ayrı-ayrı anlayışları mənimsəyir və istənilən fikri ifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnir. Deməli, şagirdin sözlə işləmək bacarığı onun ümumi inkişafının birbaşa göstəricisidir. Məhz bu mülahizədən çıxış edən metodist alimlər dil təlimində sözün leksik-semantik baxımdan mənimsədilməsi probleminə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin və ümumilikdə, nitq mədəniyyətinin

inkişafının mühüm tərkib hissəsi kimi yanaşmışlar. Lakin aparılan tədqiqatlarda söz nitq və dil vahidindən daha çox, lingvistik vahid kimi araşdırılmış və bu aspektdə də mənimsədilməsinə geniş yer verilmişdir.

3. Əgər fənyönlü ənənəvi Azərbaycan dili proqramlarında lingvistik mahiyyət daşıyan bilik və bacarıqların aşılınması önə çəkilirdisə, şəxsiyyətyönlü yeni fənn proqramında (kurikulumunda) şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının formalaşdırılması əhəmiyyətli dərəcədə qabardılmışdır. Məhz buna görə də məzmun xətləri nitqin fəaliyyət növləri əsasında dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı kimi müəyyənləşdirilmişdir. Dil qaydaları məzmun xətti isə müvafiq bacarıqların yaradılmasında vasitə rolunu oynamaqla şagirdlərin ən zəruri dil normalarını mənimsəməsinə xidmət edir. Odur ki, V-IX siniflərdə sözün kontekst daxilində izah və şərh edilməsi ilə bağlı fəaliyyətlər daha önəmli sayılır.

4. Şagirdlərin söz duyumunun inkişafında, onun leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsində Azərbaycan dili dərslikləri mühüm rol oynamış və hazırda da bu funksiya öz mövqeyini saxlamaqdadır. Ənənəvi dərsliklərdə şagirdin sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinə bələd olması, əsasən, V sinifdə “Leksika” bəhsi çərçivəsində verilən nəzəri məlumatlar və çalışmalarla məhdudlaşdırılırdı. Bu çalışmaların böyük bir qismi ayrı-ayrı sözlər və söz qrupları, bir qismi isə cümlə daxilində yerinə yetirilməsi tələb olunan tapşırıqları əhatə edirdi. Ona görə də sözün həqiqi və məcazi mənada işlənilməsi, omonimlik və çoxmənalılıq xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması, sinonim və antonim qarşılığının tapılması kimi bacarıqlar daha çox şagird yaddaşı üzərində qurulmuşdu. Yeni fənn proqramı (kurikumu) əsasında hazırlanmış hazırki dərsliklərdə isə sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi mətn üzərində yerinə yetirilən düşündürücü tapşırıqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də şagird işlənmə kontekstindən çıxış edərək hər hansı bir sözü şüurlu mənimsəmək imkanı qazanmış olur. Bununla yanaşı, sözün leksik-semantik baxımdan izah olunması, şərh edilməsi ilə bağlı işlərdə bir systemsizlik özünü göstərir. Belə ki, dərsliklərdə mövzu mətnlərində işlədilib izahı verilən və yaxud izah olunması tələb olunan sözlərin böyük əksəriyyəti ümumişlək sözlər qrupuna

daxil deyil. Digər tərəfdən, həmin sözlər yalnız bir mövzu daxilində işlədildiyindən şagirdlərin lüğət ehtiyatında möhkəmlənə bilmir. Başlıca nöqsan isə bundan ibarətdir ki, dərsləklərdə konkret sinif üzrə şagirdlərin lüğət ehtiyatına daxil edilməsi məqsədəuyğun bilinən sözlərin hüdudu müəyyənləşdirilməmişdir.

5. Mövcud məktəb təcrübəsi göstərir ki, fənn müəllimləri dərstdə sözün linqvistik vahid kimi öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirirlər. Belə ki, sözün həqiqi və məcazi mənası, çoxmənalı xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumatların, eləcə də omonim, sinonim, antonim anlayışları haqqında biliklərin verilməsi önə çəkilir. Bunun nəticəsidir ki, həmin linqvistik dil hadisələrini şərh edən şagirdlər bəzən konkret sözün mənasını izah etməkdə, sinonim və antonim qarşılığını tapmaqda çətinlik çəkir, cümlə və mətn daxilində düzgün işlədə bilmir, nitqində leksik-üslubi səhvlərə yol verirlər.

6. Şagird nitqinin hərtərəfli inkişafı söz ehtiyatının zənginliyi ilə mütənasib əlaqədədir. Məlumdur ki, lüğət ehtiyatı kasad uşağın nitqi dinləyicilər üçün maraqlı olmur. O, fikrini dəqiq, ifadəli çatdırmaqda müəyyən çətinliklər çəkir. Danışarkən bəzi şagirdlərin mənasız, yersiz və kobud sözlərə də müraciət etmələri də bununla bağlıdır. Lakin sözün məna çalarlarından yararlanmağı bacaran şagirdin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqi aydın və anlaşıqlı olur. Dil dərslərində şagirdlərin sözlə işləmək bacarıqlarına xüsusi yer verilməsi, keçilən hər bir dərs saatının müəyyən hissəsinin lüğət üzrə işlərə ayrılması bu problemi aradan qaldırmağa imkanlar yaradır. Sistemli, ardıcıl və davamlı şəkildə yerinə yetirilən bu işlər sözün məna çalarlarının mənimsədilməsi üzərində qurulmalıdır ki, istənilən söz şagirdin lüğətində şüurlu şəkildə möhkəmlənə bilsin. Bunun üçün mətn daxilində tapşırıqlar vasitəsilə sözlərin həqiqi və məcazi mənada işlənilməsinin müəyyənləşdirilməsi, sinonim qarşılığının tapılması, verilmiş sinonim cərgədən kontekstə uyğun gələn sözün seçilərək cümləyə daxil edilməsi kimi tapşırıqlara daim müraciət edilməlidir.

7. Tədqiqat göstərir ki, sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin qavranılması və nitqdə tətbiq edilməsi ilə bağlı V-VII siniflərdə aparılan işlər VIII-IX siniflərdə də sistemli şəkildə davam etdirilməlidir. Bununla yanaşı, yuxarı siniflərdə verilmiş sözlər əsasında mətn tərtibi, mətnin leksik-semantik redaktəsi kimi işlərə geniş yer verilməli-

dir. Bu iş üsulları şagirdin sözün ifadə etdiyi məna çalarını duymasına, fikrin dəqiq ifadəsində sinonim cərgə təşkil edən sözlərdən birini seçməsinə şərait yaradır. Sözə həssas münasibət dilə qayğı ilə müşahidə olunur. Şagird nitqində yersiz alınmalardan, məhəlli sözlər işlətməkdən çəkinir ki, bu da dilə şüurlu yiyələnməyin bariz nümunəsidir.

8. Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində müntəzəm və məqsədyönlü şəkildə aparılan işlər şagirdlərin bədii təsvir və ifadə vasitələri haqqında təsəvvürlərinin aydınlaşmasını və konkretləşməsinə də təmin edir. Belə ki, sözün məcazi mənasının həqiqi mənasından fərqləndirilməsi ilə bağlı qazanılan bacarıqlar bədii mətnlərdə epitet və metafora kimi çıxış edən sözlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsində mühüm vasitə rolunu oynayır. Bu isə dil və ədəbiyyat dərsləri arasındakı fənlərarası əlaqəni, integrasiyanı gücləndirməyə xidmət edir.

9. Şagirdlərdə sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasında onları müstəqil fəaliyyətə həvəsləndirən layihələrin mühüm rolu vardır. Belə layihələr sırasında VIII-IX siniflərdə lüğət tərtib etməklə bağlı tapşırıqlar daha əhəmiyyətli hesab olunur. Lakin bu layihələrin səmərəli nəticə verməsi üçün onları bütün tədris ili ərzində deyil, konkret tədris vahidləri müddətində yerinə yetirmək lazımdır. Bu həm kiçik, həm də böyük summativ qiymətləndirməyə, həm də şagirdlərin layihələrə fəal, maraqla qoşulmasına müsbət təsir göstərir.

10. Sözün semantikasına, nitqə gətirdiyi məna çalarına bələdlilik şagirdlərin şifahi təqdimatlarının, müxtəlif mövzulara həsr olunmuş yazı işlərinin keyfiyyətinə də əsaslı təsir edir. Şagird fikir və mülahizələrini aydın, anlaşıqlı və məntiqi ardıcılıqla dinləyiciyə və ya oxucuya çatdırmaq üçün müvafiq söz və ifadəni seçmək, ondan məqamında istifadə etmək, lazım gəldikdə əvəz etmək bacarıqlarına yiyələndikcə öz nitqinə tənqidi yanaşmaq qabiliyyəti formalaşır ki, bu da orta təhsil səviyyəsi üçün mühüm təlim nəticəsidir.

11. Öyrədici və yoxlayıcı eksperiment materialları göstərdi ki, fənn müəllimlərinin metodik baxımdan düzgün təlimatlandırılması Azərbaycan dili dərslərinin məqsədyönlü təşkilinə, şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyətinə yönəldilməsinə və beləliklə, mədəni nitq vərdişlərinin formalaşmasına zəmin yaradan başlıca amildir. Şagirdin təlim

nailiyyətləri, onun qazandığı uğur müəllimin peşəkar fəaliyyətindən çox asılıdır. Yaradıcı müəllim sinfi idraki fəaliyyətə cəlb etməklə ən çətin fakt və hadisələrinin, o cümlədən mənası şagirdə aydın olmayan sözlərin qavranılmasına nail ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrini təkmilləşdirmək və Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək məqsədilə aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

1. Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin mədəni nitq vərdişlərinin inkişafı söz ehtiyatının zənginliyi ilə birbaşa bağlıdır. Ona görə də məktəblilər üçün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” və “Azərbaycan dilinin çoxmənalı sözlər lüğəti” kimi yığcam sözlükləri hazırlanaraq çap olunmalıdır.

2. Ayrı-ayrı siniflər üzrə şagirdlərin bilməsi vacib olan lüğət ehtiyatı müəyyənləşdirilməlidir. Belə olarsa, Azərbaycan dili dərsliklərində xaoslu şəkildə əksini tapmış çoxsaylı sözlərin verilməsinə ehtiyac qalmaz.

Dissertasiyanın əsas elmi-nəzəri müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1.Sözle çalışmaq yeteneği öyrencilerin sözlük rezervinin zenginleşmesinde önemli bir faktör olarak // – Алматы: Вестник. Серия “Педагогические науки”, Казахский национальный педагогический университет имени Абая. – 2015. 4 (48), – s.292-294.

2.Dil derslərinin kalite göstergesi olaraq söze ilgi hissənin aşılması // – Ankara: X Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, – 28 eylül-1 okim, – 2015. – s.883-886.

3.Azərbaycan dili təlimində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində aparılan işin məzmunu // – Bakı: Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – 17-18 aprel, – 2015. – II kitab. – s.807-808.

4.Dilde sözün leksik-semantik özellikləri üzerinde yapılan çalışmanın içeriği ve onlara verilen talepler // – İzmir: Uluslararası Eğitimde İyi Uygulamalar ve Yenilikler konferansı, – 26 okim-28 okim, – 2015. – s.261-268.

5. Azərbaycan dili təlimində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işin linqvistik əsasları// – Bakı: Qızlar Universiteti, Elmi əsərlər. – 2016. № 3, – s.17-23.

6. “Yeni nəsil Azərbaycan dili” proqram və dərsliklərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı işlərin məzmunca qoyuluşu // – Bakı: “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, –2016. №4, – s.14-22.

7. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi probleminin qoyuluşu // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, Elmi əsərlər. – 2016. № 4, – s.111-118.

8. V sinif Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi üzrə aparılan işlər// – Bakı: “Dil və ədəbiyyat” beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2017, 4 (104), – s.479-483.

9. Şagirdlərin nitq və təfəkkürünün qarşılıqlı əlaqədə formalaşdırılmasının pedaqoji-psixoloji əsaslarına dair // – Bakı: Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi Konfransı. – 05-06 may 2017. Kitab 2, – s.957-958.

10. Sözlə işləmək bacarıqları şagird nitqini zənginləşdirən başlıca amil kimi // – Bakı: Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi Konfransının materialları. – 24-25 oktyabr 2017, – s.135-137.

11. Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzərində işlərə verilən tələblər // – Bakı: Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş “Təhsildə tarixilik və müasirlik” mövzusunda X Ümumrespublika elmi-praktik konfransının materialları. – 8 may 2018. – s.103-105.

12. VI-VII sinif Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi üzrə işlər // – Bakı: “Kurikulum” elmi-metodik jurnal, – 2019. cild 12, 4 (48), – s.74-78.

13.The opportunities of mastering the lexical-semantic features of the word in the Azerbaijani language lessons of secondary schools' grade 8 and 9th //– Москва: Международный научно-исследовательский журнал «Евразийский Союз Ученых», – 2020. №1 (70) 5 часть, – s.6-11.

14.Azərbaycan dili dərslərində sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri üzrə işin təşkili // – Bakı: “Kurikulum” elmi-metodik jurnal, – 2021, cild 14, № 2 (54), – s.41-45.

15.Sözün leksik-semantik xüsusiyyətlərinin şagird nitqinin inkişafında və şəxsiyyətinin formalaşmasında rolu // – Bakı: “Kurikulum” elmi-metodik jurnal. – 2021, cild 14, № 4. – s.52-58.

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 fevral 2022-ci il tarixdə saat 14:00-da Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.15 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəhəri, Üzeyir Hacıbəyli küçəsi 68, AZ1000.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Kitabxana-İnformasiya Mərkəzində tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 yanvar 2022-ci il tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 13.01.2022

Kağızın formatı: 60x84

Həcm: 46189

Tiraj: 100